

УДК 008:392.3

Т.В. Поляшенко

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КУЛЬТУРИ РОДИННИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Протягом тривалого часу, приблизно до кінця XIX ст., звичаєве право в Україні було одним з основних засобів регулювання міжособистісних відносин у соціально-родинному побуті. Звичаєве право охоплювало систему історично вироблених сільським середовищем здебільшого неписаних норм та уявлень про поведінку і взаємовідносини між людьми за різних життєвих обставин. Це був каталог традиційних знань про патріархально-селянське суспільство й водночас компонент його духовної культури. Звичаєве право існувало й передавалося від покоління до покоління за допомогою усної традиції.

Пізніше усталені норми звичаєвого права було покладено в основу формування системи сучасного сімейного права; вони також вагомо вплинули на становлення інших вітчизняних кодифіковано-правових систем. Тому дослідження історико-правових засад, зокрема, правових звичаїв у сфері функціонування родинно-побутових та шлюбних відносин тощо є актуальним з огляду на стан розвитку соціально-правових норм у сучасному українському суспільстві.

Проблеми становлення й побутування української сімейно-обрядової культури постійно привертала увагу вітчизняних дослідників. Наприкінці XIX та у XX ст. їм присвятили свої ґрунтовні розвідки етнографи, етнопсихологи й історики культури Д.Антонович, Ф.Вовк, О.Воропай, О.Курочкін, В.Скуратівський, М.Ткач та ін. М.Ткач, зокрема, зазначає, що, успадковуючись, обрядовість та звичаєвість поступово усталюються, стаючи законом соціальної життєдіяльності людей. Посилюючи суспільно корисні знання й акумулюючи культурні цінності, народні звичаї та обряди є легкодоступними й зрозумілими кожному, хоча й за наявності відносної консервативності [9; 46].

Значущим у соціокультурному контексті для традиційної символіки, оживлюваної обрядовою дією, є заміщення складного соціального явища порівняно простими та виразними, легко засвоюваними й відтворюваними рухами і жестами. Проте залишається малодослідженою специфіка функціонування елементів звичаєвого права у сфері родинно-побутової обрядовості. Зазначене і є метою даної статті.

Звичаєві норми і правила поширені у різних сферах життєдіяльності людини. Значною мірою завдяки їх впливові історично склалася сім'я – засноване на шлюбові та кровно-родинних відносинах об'єднання людей, пов'язане господарсько-побутової спільністю й взаємною відповідальністю. Вона є первинною інституалізованою соціальною формою спільної життєдіяльності – група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, що живуть разом [6; 504]. Зазначена клітинка суспільства є традиційним символом душевного порятунку та затишку. Цією ключовою ланкою родоvodu скріплювався рід й зберігався негасний вогонь домашнього вогнища. Основні функції сім'ї полягають у відтворенні роду, вихованні дітей, передачі молодому поколінню матеріальних та духовних цінностей, набутків життєвого досвіду, трудових умінь і навичок у підготовці молоді до самостійного життя.

Звичаєве право визнає вагоме значення батьківського авторитету у родинному вихованні. Дидактичні повчання батька й матері мають бути для родини законом. Розумно люблять своїх дітей ті батьки, які не доводять ніжності до розпеченості, піклування – до потачок й потурання примхам. Розумна вимогливість мусить поєднуватись із повагою до особистості дитини у процесі її становлення.

Вагоме місце у вихованні дітей посідає вітчизняна батьківська педагогіка, репрезентована прислів'ям: «Який батько такий і син, яка мати, така й донька».

Дівчат змалечку навчали вишивати, прясти, прищеплювали їм кулінарні навички: готуючись до заміжжя, дівчина повинна була власноруч приготувати посаг й уміти самостійно вести хатне господарство. Хлопців із дошкільного віку привчали до землеробського ремесла – доглядати коней або волів, вправно класти борозну, бути майстровитим «на всі руки». Відповідно у сільській місцевості формувалася громадська думка. Родинне звичаєве право ґрунтувалося на авторитеті старших у родині: батька й матері, дідуся й бабусі.

Духовний рівень розвитку селянської спільноти значною мірою зумовлювався принципом

корпоративності – належності індивіда до замкненої соціальної групи. Сільська територіальна община називалася громадою і була відповідальною за виховання дітей у родині. В умовах патріархату наші прашури жили гуртом за чітко окресленим звичаєвим правом. У кожному селі або хуторі обиралася громада з числа найповажніших її членів – старійшин. Вона вирішувала найголовніші суспільно-господарські справи, налагоджувала взаємовідносини, виносила побутові присуди тощо. Наприклад, за звичаєм «Вдовиного (або сирітського) плугу», допоки гуртом не були оброблені землі у цих категорій сельчан, ніхто не зважувався порати власний город.

Вдова, як символ жіночої самотності й нещасливої долі, у народі була здебільшого поважана й підтримувана. Вважалось найбільшим гріхом скривдити вдову, сільська молодь поважала її й допомагала їй; іноді відзначалися спеціальні вдовині свята (наприклад, на Симона Зилота) [2; 67]. Свідомі порушники звичаєвого права наражалися на найгіршу неприємність – їх позбавляли колективної взаємодопомоги.

З поширенням капіталістичних відносин значення селянської громади поступово послабилося, хоча цей процес територіально був нерівномірним. Якщо на Правобережній та Західній Україні громада втратила своє значення вже в XVII-XVIII століттях, то на Лівобережжі вона проіснувала до XIX ст. У дореволюційному селі функціонувало два типи громадського землеволодіння – громадсько-подушний та громадсько-подвірний. Сільська громада мала право при несправній сплаті податків відібрати частину землі в одного господаря й передати її іншому. У користуванні громади знаходилися спільні ліси, водоймища і пасовища. Громада контролювала проведення ярмарків та базарів. Вона стежила за станом доріг, мостів та громадських будівель. При розгляді справ про польові шкоди важливим фундаментом при винесенні рішення була наявність огорожі, за нищення якої громадський суд суворо карав. Проте не мирився суд і з тим, коли потерпілі самі «шукали справедливості». У таких випадках, крім покарання, вони втрачали право на компенсацію шкоди [1; 126]. Звичай кругової поруки практикувався при відбуванні казенних повинностей.

За звичаєвим правом, хазяїн у селянській родині користувався правом безконтрольного розпорядження лише стосовно «добром набутого» майна, тобто заробленого чи вирощеного власними зусиллями. Батьківський спадок («дідизну») українець лише у крайньому випадку міг віддати під заставу, за будь-яких обставин не дозволяючи собі її продати. Таким же чином обмежувалось його право розпоряджатися майном своєї дружини – «материзною» (посагом): без добровільної її згоди заборонялося віддавати його під заставу. Етнографічні записи XIX – початку XX ст. засвідчують поширеність у народному побуті різноманітних звичаєво-правових норм у сфері сімейно-шлюбних відносин, а також сімейно-побутових звичаїв та обрядів, поширених ще у XVI-XVII ст.

Традиція обрання дівчиною нареченого, зокрема, була досить поширеною, але з посиленням ролі церкви втратила своє значення. Їй лише пізніше вона повернула свою актуальність у зв'язку з потребою соціальної емансипації жінки. Характерною особливістю майнових відносин українського селянства стало надання нареченій материзни, наділу землі, який передавався у спадщину лише по жіночій лінії. Одержавши її, молода могла за власним бажанням розпоряджатися прибутком з неї.

З материної частини земельного наділу дочки й сини успадковували рівні частки, або отримували придане речами та грошима. Коли ж у сім'ї не було синів, дочки одержували у спадок і батьківську частину майна. Після смерті батька обов'язок наділення дочок приданим покладался на їхніх братів, причому воно за вартістю мало дорівнювати батьківщині, яку одержали старші сестри, що вийшли заміж за життя батька. Важливим інститутом сімейно-шлюбного права в Україні було «віно», своєрідна плата батькові за дівочий «вінок» молодій. Від слова «віно» ймовірно з'явилася й географічна назва Вінниця – чиясь давнє віно, плата за наречену.

За старовинним звичаєм, який пізніше узаконив Литовський статут, наречений перед весіллям презентував своїй нареченій так званий віновий запис. У побуті зазначене називалося «вінування жінки або «оправлення віна». Це обдарування молодій молодим за обсягом встановлювалося у передшлюбній угоді. Воно уречевлювалося білизною, худобою та збіжжям, звідси й жартівливі приповідки: «віно або вовк з'їсть, або воно само згине», «дав йому віна: в'язочку сіна, і куль соломи», і міх половини» [3; 96-97].

Метою надання віна було майнове забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка. Вінована жінка у майновому контексті ставала відносно незалежною, могла вільно розпоряджатися своїм віном як за життя чоловіка, так і після його смерті, допоки його спадкоємці не сплачували їй всю суму, визначену у віновому записі.

Інститут віна, як і посаг, матеріально скріплював шлюби людей, рівних у соціальному та майновому відношенні. Синів, за умови їх одруження, батьки мали вивінувати. Неодружених же не вінували, оскільки вони не мали права жити окремо від батьків. Якщо в сім'ї було декілька синів, то прийнято було одружувати старшого з них, а потім молодших. Зазначене стосувалося й сестер, причому записували віно на частині майна чоловіка. «Оправу віна» дозволялося здійснювати не менш ніж на третині майна чоловіка. Земля, на яку здійснювався віновий запис, називалася «вінною». Віно з привінком після смерті чоловіка переходило до рук удови і вважалося її власністю [4; 553].

Важливим аспектом родинного звичаєвого права є значення матері у життєдіяльності родини. Її соціальна роль окреслена звичаєвим правом народу чіткіше, ніж статус батька, незважаючи на його безумовний авторитет як глави родини. Особливо рельєфно відбивається культ матері у весільній обрядовості (до неї звертаються свати, коли приходять висватувати дитину, вона заплітає косу доньці, підперізує рушником, накладає вінок перед вінчанням, приймає молодого, виряджає весільний поїзд).

Соціальний статус участі матері у вихованні дитини від моменту народження фіксувало так зване материнське право. Традиційно звичаєвим правом неписано кодифікувалася моральна поведінка вагітної жінки, застерігаючи її від шкідливих звичок. Звичаєве право зобов'язувало багатодітних матерів відвідувати уперше вагітних, особливо в останні місяці та тижні вагітності. Їхня лагідна мова, стримана оптимістична розповідь і особистий приклад (наявність трьох, чотирьох й навіть десятих дітей) мала позитивно вплинути на вагітну первістку.

Особливого значення надавалося психічному станові вагітної: її не годилося сварити навіть тоді, коли вона цього заслуговує, розповідати історії про пограбування, убивства, природні катастрофи, пожежі тощо. Свекрусі заповідалося щоденно підтримувати гарний настрій вагітної невістки.

Старовинний звичай ім'янаречення пов'язувався з переконанням, що влучно вибране й милозвучне ім'я сприятиме щастю й добробуту новонародженого. В українському патріархальному селі баба-повитуха або ж повитуха з кумами чи самі куми йшли з подарунками (хлібом, крупою або куркою) до священика з метою «одержання імені». Новонародженого, як правило, нарекали іменем православного святого, з днем іменин якого збігався день народження. На ім'янареченні позначалися конкретні норми моралі та звичаєвого права. Зокрема, на вибір імені впливали стосунки родини з церквою, священиком, сільською релігійною громадою.

У нашому народі є здавна поширеним традиційний народний звичай кумівства з метою обрання для новонародженої дитини «других батьків» – її опікунів та покровителів. Куми, тобто хрещені батьки, ставали рідними дитині, яку за їх участі охрестили у церкві. Й відтоді вони, спільно з рідними батьками, мають піклуватися про подальшу життєву долю дитини, виховувати її й допомагати за скрутних обставин.

Звичаєве право чітко окреслювало громадянські обов'язки кумів. У куми брали (а не запрошували, оскільки відмовитись від такої пропозиції значило взяти на себе великий гріх) людей статечних, бажано заможних й тих, які користувалися повагою у суспільстві. Остерігалися пропонувати кумівство лише тим, у кого вмирили діти, вважаючи, що це негативно відіб'ється й на похресниках. Після церковного обряду члени споріднених сімей обопільно у звертаннях переходили на шанобливе «ви». Народна мораль суворо засуджувала інтимні стосунки між хрещеними батьками.

Похресники напередодні Різдва й Нового року відносили хрещеній матері кутю, а на Великдень – писанки чи крашанки, отримуючи затомість смаковиті ласощі; засіювали оселі хрещених зерном у новорічні свята з поетичними примовками. Якщо ж у похресника вмирили батько або мати, то, за звичаєвим правом, хрещені батьки мали першими прийти на допомогу, коли ж діти залишалися круглими сиротами, їх часто брали на виховання у свої родини. Хрещені батьки були найпочеснішими персонами на весіллях; їх садовили поруч із молодятами, першими обдаровували короваем та іншими весільними подарунками.

Поховальна та поминальна обрядність як форми сімейно-побутових традицій також побутували у межах звичаєвого права. Смерть людини в народі сприймалася як горе, але водночас і як природна необхідність. За звичаєм померлих обмивали й обряджали у нове вбрання: літніх – в одяг переважно темних кольорів; молодих дівчат – у спідниці синього, зеленого і жовтого кольорів, які в народі вважалися «жалобними». При похованні неодружених дівчат та хлопців нерідко використовувалось весільне вбрання. Дівчат, наприклад, наряджали у весільні сукні, на руку ліпили перстень із воску, до правої руки прив'язували весільний рушник й розплітали волосся. Крім того, хлопцеві до пояса

пов'язували червону весільну хустку. У день похорону родичі чи знайомі небіжчика прощалися з ним, немовби просячи у нього пробачення. Після поховання влаштовували поминки – ритуальну гостину з обов'язковим вживанням ритуальних страв. Поминали покійника також через дев'ять днів (дев'ятини), сорок (сороковини), а також через рік (роковини). Щорічно за тиждень після Великодня відбувалися громадські колективні поминки. Люди цілими сім'ями впорядковували могилки і влаштовували на цвинтарі пригощання. Цей звичай зберігся й дотепер.

У наш урбанізований час суспільство не відмовляється від поцінування й дотримання багатьох родинно-побутових традицій, обрядів і звичаїв. За результатами соціологічного дослідження [5], понад 80% опитаних представників українських родин повідомили, що зберігають і прагнуть передати від покоління до покоління ікони, якими їх благословляли до шлюбу їхні батьки, весільні рушники як своєрідні обереги сімейного затишку, весільний одяг тощо. Інколи до зазначеного долучаються сорочечка немовляти й волоссячко з перших пострижин тощо.

Багатобіковими звичаєво-обрядовими формами супроводжується святкування Різдва Христового [8; 109]. Напередодні сім'ї, що дотримуються православних традицій, готують святкову вечерю. «Народ співав колядки та щедрівки, які співали колись різно: колядки на Різдво, а щедрівки на Новий рік, а потім стали їх змішувати. Вони оточені доброзичливістю і через те вони були вельми улюблені народом і мали на нього гарний моральний вплив. Вони пронизані гуманізмом і ідеалізмом» [8; 112]. За стародавнім церковним звичаєм, на стіл подаються 12 пісних страв, головною з яких є солодка кутя. Коли на небі з'являється перша зірка, взаємно вітаються «Христос рождається!». У наступні дні українці ходять у гості, виконуючи колядки, що оспівують народження Ісуса.

Отже, родинно-побутові стосунки формувалися на історико-правових засадах, одним з яких було звичаєве право, вдосконалене впродовж усієї етнокультурної еволюції народу. Окремі компоненти вітчизняного звичаєвого права зберігаються й донині, як-от: 1) принцип корпоративності – належності індивіда до конкретної соціальної групи з властивою їй духовною культурою та побутом, взаємовиручкою і взаємодопомогою; 2) регулярне відвідання церкви як важливого осередку культурно-громадського життя; 3) вирішальне значення батьківського виховного впливу на дітей й функціонування родинної педагогіки; 4) майнове забезпечення жінки на випадок смерті чоловіка та її вплив у залагодженні родинних справ; 5) суспільно-корисна значущість обрядів, пов'язаних зі вступом до шлюбу, народженням дитини та похованням.

Джерельні приписи

1. Боряк О.О. Україна: етнокультурна мозаїка / О.О. Боряк. – К.: Либідь, 2006. – 328 с.
2. Вдова // Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.
3. Віно // Там само. – С. 96-97.
4. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси XVI-XVII вв. / О.И. Левицкий // Архив ЮЗР. Ч. VI: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909. – Т. 3. – С. 1-120.
5. Пилипенко В.Є. Соціальні та галузеві соціології / Пилипенко В.Є., Попова І.М., Танчер В.В. та ін. – К.: Фоліант, 2007. – 451 с.
6. Родина // Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.
7. Савчин Л.М. Звичаєва сімейно-побутова обрядовість та її значення в традиційній культурі Волинського Полісся (на матеріалах польових досліджень 20-30-х рр. XX століття): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 17.00.08 – «Музезнавство, збереження художніх цінностей та пам'яток архітектури» / Л.М. Савчин; Київ. держ. ін-т культури. – К., 1995. – 24 с.
8. Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М.Ф. Сумцов / Підготовка тексту й мовна редакція Л.Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова В.Фрадкіна. – Харків: Акта, 2002. – 282 с.
9. Ткач М. Дерево Роду / М.Ткач. – К.: АНФАС, 1995. – 111 с.

Резюме

Здійснено дослідження історико-правових засад й окремих правових звичаїв у сфері родинно-побутових відносин в Україні від доби пізнього феодалізму до наших днів.

Ключові слова: культура, право, родина, звичаєве право, сімейне право, родинно-побутові відносини, шлюбні відносини, сімейно-обрядова культура.

Summary

Polyachenko T. The historical-legal bases of the culture of the family relations in the Ukraine

The research of the historical-legal bases and separate legal customs in the sphere of the family-household relations in the Ukraine from the epoch of the late feudalism up to now is carried out in the article.

Key words: culture, right, family, custom right, family right, family-household relations, marriage relations, family-ceremonial culture.

Аннотация

Осуществлено исследование историко-правовых основ и отдельных правовых обычаев в сфере родственно-бытовых отношений в Украине от эпохи позднего феодализма до наших дней.

Ключевые слова: культура, право, семья, обычное право, семейное право, родственно-бытовые отношения, брачные отношения, семейно-обрядовая культура.